

EKONOMISCHE KRISIS EN KRISISTHEORIE

een kritisch overzicht van recente Westduitse literatuur

Jörg Goldberg *

1. Inleiding

De economische crisis van de jaren 1973-1975 heeft een levendige discussie op gang gebracht onder ekonomen die zich oriënteren op de arbeidersbeweging. Die discussie gaat voornamelijk over het karakter van de crisis en de basis van het cyclisch verloop van de kapitalistische ontwikkeling. In dit artikel zal een kritisch overzicht gepresenteerd worden van de belangrijkste thema's en stellingen binnen die discussie. Daarbij zal worden ingegaan op

- de discussies binnen de vakbeweging, zoals die naar voren komen in de tijdschriften *Gewerkschaftliche Monatshefte* en *WSI-Mitteilungen*¹
- de opvattingen van Huffschmid en Schui²
- de geschriften van Altvater, Hoffmann, Semmler en anderen³, en op
- de opvattingen van Blechschmidt.⁴

* Wetenschappelijk medewerker aan het Institut für Marxistische Studien und Forschungen (IMSF) te Frankfurt a.M. (BRD).

1. De *Gewerkschaftliche Monatshefte* (I) worden uitgegeven door het hoofdbestuur van de Deutsche Gewerkschafts Bund (DGB, het Westduitse Vakverbond); de *WSI-Mitteilungen* (II) door het Wirtschafts- und Sozialwissenschaftlichen Institut (WSI) van de DGB.

2. Jörg Huffschmid, Zum Charakter der gegenwärtigen Wirtschaftskrise, *Blätter für deutsche und internationale Politik*, nr. 4, 1975 (III); idem, Theoretischer Rahmen und historischer Hintergrund zur Interpretation der gegenwärtigen Wirtschaftskrise in der BRD, *WSI-Mitteilungen*, nr. 12, 1975 (IV).

Herbert Schui, Die Politik der Bundesregierung und Bundesbank in der augenblicklichen Wirtschaftskrise, *WSI-Mitteilungen*, nr. 12, 1975 (V).

J. Huffschmid, H. Schui, *Gesellschaft im Konkurs? Handbuch zur Wirtschaftskrise 1973-1976 in der BRD* (Köln: Pahl-Rugenstein, 1976) — (VI).

Jörg Huffschmid, Der fünfte Nachkriegszyklus und die Zuspitzung der ökonomischen Widersprüche des westdeutschen Kapitalismus, in *Wirtschaftskrise und Wirtschaftspolitik*, Beitrag nr. 4 (Frankfurt a.M.: IMSF, 1976) — (VII).

3. Elmar Altvater, Jürgen Hoffmann, Wolfgang Schoeller, Willi Semmler, Die Entwicklung des Kapitalismus in Westdeutschland, in Volkhard Brandes (red.), *Perspektiven des Kapitalismus*, Handbuch 1 (Frankfurt a.M.: EVA, 1974 — (VIII).

J. Hoffmann, W. Semmler, Kapitalistische Krise und Arbeitslosigkeit in der BRD, *Probleme des Klassenkampfs*, nr. 19, 20 en 21, 1975 (IX).

Idem, Oekonomische Krise, Massenarbeitslosigkeit und Globalsteuerung, in R. Ebbighausen (red.), *Bürgerlicher Staat und politische Legitimation* (Frankfurt a.M.: Suhrkamp, 1976) — (X).

4. Aike Blechschmidt, Abriss der Wirtschaftlichen Lage 1973/'74, in O. Jacobi, W. Müller-

Bij de behandeling van deze studies zal ik impliciet ingaan op de opvattingen die er leven bij het Institut für Marxistische Studien und Forschungen (het IMSF); die opvattingen zijn in meer expliciete vorm terug te vinden in verscheidene publikaties van dit instituut.⁵

2. Vakbeweging

De discussie binnen de vakbeweging over de oorzaken en gevolgen van de economische crisis in de jaren 1973-'75 is in feite een discussie over de economische politiek, de redenen voor het falen daarvan en over de ontwikkeling van alternatieven voor die economische politiek. Het cyclisch karakter van het kapitalisme zelf, en de oorzaken daarvan, blijven grotendeels onbehandeld. Weliswaar wordt incidenteel — zoals door Kühne — beweerd dat 'de klassieke conjunktuurcyclus nog steeds bestaat, zij het in onregelmatige en internationaal niet eenduidige vorm' (I, nr. 12, 1975, p. 745). Deze uitspraak blijft echter zonder consequenties, want ook Kühne probeert niet de oorzaken van de 'klassieke cyclus' te onderzoeken respectievelijk aan te tonen waarom de 'groei-cykli' uit de vijftiger en zestiger jaren tot het verleden behoren. Kühne spreekt wel van een 'kollektief falen van de regeringen', waarmee dus niet alleen incidentele economisch-politieke fouten zijn bedoeld. Hij gaat uiteindelijk echter niet in op de oorzaken van dat falen, maar zoekt de oorzaken van de economische crisis in de te restriktieve economische politiek van de Bondsregering. De economische crisis komt zo bij de meeste auteurs in de *WSI-Mitteilungen* en de *Gewerkschaftliche Monatshefte* naar voren als het gevolg van verschillende 'exogene' factoren. De krisistendenties worden niet uit de aard van

Jentsch, E. Schmidt (red.), *Gewerkschaften und Klassenkampf — Kritisches Jahrbuch '74* (Frankfurt a.M.: Fischer T.V., 1974) — (XI); idem, Profitentwicklung und Krise in der BRD-Industrie, in V. Brandes (red.), *Perspektiven des Kapitalismus*, Handbuch 1 (Frankfurt a.M.: EVA, 1974) — (XII).

A. Blechschmidt, Frank Gerlach, Inflation, Krise und Arbeiterklasse — am Beispiel der BRD 1970-1975, in E. Altwater, V. Brandes, Jochen Reiche (red.), *Inflation-Akkumulation-Krise*, Handbuch 3 (Frankfurt a.M.: EVA, 1976) — (XIII).

5. IMSF (red.), *Informationen zur Wirtschaftsentwicklung und Lage der Arbeiterklasse* (div. nrs.).

Jörg Goldberg, Konjunkturzyklus und Arbeitslosigkeit, *Blätter für deutsche und internationale Politik*, nr. 1, 1975.

J. Goldberg, Heinz Jung, *Die Wirtschaftskrise in der Bundesrepublik Deutschland 1974-1976* (Frankfurt a.M.: IMSF, 1976); idem, Wirtschaftskrise und Wirtschaftspolitik, in *Wirtschaftskrise und Wirtschaftspolitik*, Beitrag nr. 4 (Frankfurt a.M.: IMSF, 1976).

Gert Hautsch, *Wirtschaftspolitik und Profitinteresse* (Frankfurt a.M.: IMSF, 1976).

H. Jung, Bankrott der Globalsteuerung-Krise staatsmonopolistischer Konjunkturpolitik, *Marxistische Blätter*, nr. 1, 1976.

het reproductieproces zelf afgeleid, maar treden op als gevolg van bijzondere omstandigheden. Als a priori wordt voorondersteld dat de conjunctuur beheersbaar is, dat wil zeggen dat vastgestelde afwijkingen of bijzondere omstandigheden langs politieke weg zouden zijn te reguleren. *Von der Vring* kenschetst de beheersbaarheid van de economie als een vooronderstelling waar sociaal-demokratische hervormingspolitiek niet buiten kan. Niet de 'macht van het kapitaal' maar de 'pro-kapitalistische oriëntatie van belangrijke staatsorganen' heeft het falen van de economische politiek, en daarmee tegelijkertijd de economische crisis, veroorzaakt (I, nr. 8, 1976, p. 473). Voorwaarde voor een economische ontwikkeling zonder crisis is niet de verandering van economische verhoudingen, maar het elimineren van institutionele fouten uit het systeem van economische politiek. Drie systeemelementen staan daarbij in het middelpunt:

1. De Bundesbank, die buiten elke parlementaire controle staat terwijl zij een van de belangrijkste instanties van economische politiek is.
2. De marktmacht van monopolies, die door indirecte mededingingspolitiek niet uit de weg te ruimen is.
3. De decentralisatie van het Staatsapparaat, die (in de BRD, vert.) een centrale regionale en sektorale structuurpolitiek vrijwel onmogelijk maakt.

Ondanks de eenstemmigheid ten aanzien van de vooronderstelde beheersbaarheid van de economische ontwikkeling, treffen we aanzienlijke verschillen aan tussen de auteurs met betrekking tot de oorzaken van de crisis, en vooral met betrekking tot de konsekwenties hiervan voor de economische politiek. Een stellingname die qua essentie sterk doet denken aan uitspraken van de Bondsregering, vinden we vooral bij *Pehl*. Voor hem is de 'wereldwijde recessie de hoofdoorzaak van het inkrimpingsproces in de Bondsrepubliek'. Verder worden als oorzaken genoemd: 'veranderde internationale prijs- en kostenrelaties, sterkere invloeden van de wereldmarkt door het vrijlaten van de wisselkoersen, een veranderd consumptiepatroon en marktverzadiging'. De economische politiek van de Bondsregering is slechts daarom mislukt, omdat de effecten van respectievelijk de wereldwijde recessie en het spaargedrag van de arbeiders elkaar tegen de verwachting in hebben tegengewerkt (I, nr. 12, 1975, p. 772).** Deze stellingname wordt echter door de meeste overige auteurs niet gedeeld. Vooral Kühne beklemtoont juist de negatieve gevolgen van de restriktieve politiek van de Bondsregering voor de ontwikkeling van de wereldeconomie. Zich baserend op Keynesiaanse opvattingen, komen de meeste auteurs tot de konklusie dat de economische politiek van de Bondsregering, maar vooral die van de Bundesbank, te restriktief is. De economische crisis, die begon in de

** Noot van de vertalers: de expansieve politiek van de Bondsregering werd aanvankelijk geneutraliseerd door een stijgende spaarquote.

konsumptiegoederensektor, deed zich reeds in de herfst van 1973 gevoelen. De 'overtrokken' stabiliteitspolitiek moest daarom wel katastrofaal uitwerken.

De auteurs van de *WSI-Mitteilungen* gaan verder dan deze aan het adres van de Bundesbank gerichte kritiek. De restriktieve politiek zou qua scherpte en gevolgen slechts verklaard kunnen worden tegen de achtergrond van dieperliggende, structurele tegenstellingen. Zij moet opgevat worden als het resultaat van een economische politiek die streeft naar tegenstrijdige doelen: groei én stabiliteit. 'Hét kernprobleem van iedere conjunctuurpolitiek die zich slechts bedient van globaal werkende instrumenten' (II, nr. 3, 1975, p. 105). Een grotere economische stabiliteit kan via globale sturing van de effectieve vraag alleen nog bereikt worden indien men haar volkomen 'overdreven' doseert, hetgeen negatieve gevolgen heeft voor een op groei gerichte politiek. Tegen deze achtergrond ontvouwt zich in de *WSI-Mitteilungen* een intensieve discussie over de noodzakelijke konsekventies van een economische politiek die vertrekt vanuit de noodzaak van structurele veranderingen in de economie.

Het WSI gaat derhalve verder dan een definiëring van de crisis als een falen van de op evenwichtsherstel gerichte economische politiek (II, nr. 3, 1977, p. 129). Niet alleen de economische politiek staat meer in het middelpunt van de analyse. Die moest falen, dat wil zeggen door haar overtrokken restriktief karakter de crisis aanwakkeren, omdat structurele veranderingen de uitwerking van een globale sturing doorkruisen. Zo is het falen van de economische politiek slechts een weerspiegeling van het feit dat 'cyclische verschijnselen meer dan voorheen... door structurele verschijnselen overheerst worden' (II, nr. 6, 1975, p. 274). Of de economische ontwikkeling nog wel volgens het 'traditionele cyclische patroon' verloopt wordt betwijfeld (II, nr. 3, 1977, p. 131) zonder trouwens dat patroon of haar bestaansvoorwaarden te verklaren of te onderzoeken. Verondersteld is dat de cyclus wordt bepaald door globale vraag-schommelingen, en dat ze daarom dan ook met behulp van instrumenten van economische politiek beïnvloed kan worden. De vraag naar de oorzaken van deze vraag-schommelingen, vooral de samenhang met het belang dat het kapitaal heeft bij (meer)waardevorming, blijft onbeantwoord (overigens wordt dat belang bepaald wel als een belangrijk aspect beschouwd). Voor het WSI zijn het de bijzonderheden van de huidige crisis die een verklaring behoeven, en niet de crisis als zodanig. Die bijzonderheden uiten zich in het bijzonder zwakke karakter van de conjuncturele opgang, het hoge inflatiepercentage en de aanhoudende werkloosheid. Het WSI neigt derhalve naar een verklaring van de crisis als structurele crisis, 'dat wil zeggen de recessie maakt voor het eerst zichtbaar dat de nationale produktiestructuur niet meer aangepast is aan de zich wijzigende nationale en internationale randvoorwaarden, niet meer in staat is zich snel — en quasi-automatisch — aan deze randvoorwaarden aan te passen' (II, nr. 3, 1977, p. 129). Het WSI wendt zich dus tegen de voorstelling van zaken van de

Sachverständigenrat (Kommissie van Economische Deskundigen, vert.): 'Als het juist is dat onze industriële sektor relatief inkrimpt (met de bijbehorende negatieve konsekwenties op het gebied van de werkgelegenheid), zodat de veel bediscussieerde "overindustrialisatie" van de BRD in vergelijking met andere westerse industrielanden dus afneemt, waar is dan een doordacht structuurpolitiek concept waarmee de in de BRD bijgevolg "onderontwikkelde" dienstensektor kan worden uitgebouwd?' (II, nr. 12, 1976, p. 705).

De oorzaak voor het feit dat aanpassing via de markt steeds minder mogelijk wordt, is gelegen in de toenemende machtsvorming op die markt. Dat is de belangrijkste reden voor het feit dat globale sturing van de vraag nog slechts tot prijsverhogingen leidt, en niet meer tot een echte volumekonjunctuur. Op wereldschaal bezien legt de toenemende concurrentie uit minder ontwikkelde landen beperkingen op aan een op export gerichte economische strategie, en duidt zij op de noodzakelijkheid de binnenlandse vraag te ontwikkelen.

Binnen de vakbeweging leidt de krisisdiskussie zo tot konklusies die impliciet opvattingen bevatten die tegengesteld zijn aan die van de Bondsregering. Zoals reeds is aangegeven, is het echter een belangrijk gebrek dat daarbij theoretische noties omtrent de crisis ontbreken. Immers, een alternatieve conceptie van economische politiek kan — zelfs wanneer van de principiële beheersbaarheid van een kapitalistische economie wordt uitgegaan — slechts onderbouwd worden als ze wordt afgeleid van de principes volgens welke de heersende economische orde funktioneert. Juist een beroep op deze bewegingsprincipes — foutief geïnterpreteerd in de betekenis van winst = werk — ligt ten grondslag aan de heersende economische politiek en maakt het mogelijk te stellen dat een uitbreiding van de kollektieve sektor niet haalbaar is evenmin als een door de vakbeweging bepleite inkomenspolitiek. Vooral uit de prognoses van het WSI blijkt duidelijk de lakune die gevormd wordt door het feit dat de eisen met betrekking tot de economische politiek niet worden afgeleid van de voorwaarden volgens welke de economische orde funktioneert. Wanneer dit instituut bijvoorbeeld verwijst naar de risico's van een investeringsprognose, dan doet zij dit met de opmerking: 'De investeringsgeneidheid in een volkshuishouding is niet in de laatste plaats het resultaat van psychologisch bepaalde omstandigheden.' Ter verklaring van de zwakke investeringsactiviteit kunnen er ook nog politieke motieven bij gehaald worden: 'De vraag doet zich dan ook onvermijdelijk voor of die ondernemingen die door hun omvang een belangrijke rol vervullen in het conjunctuur-gebeuren, inmiddels niet teveel vrije speelruimte hebben. Zo veel namelijk dat ze in staat zijn hun investeringsactiviteiten naar believen in te krimpen of over een grotere periode uit te strekken, dus óók wanneer de randvoorwaarden gunstig zijn. Iets dergelijks zou zich kunnen voordoen wanneer onderdelen van de hervormingspolitiek, die de ondernemers

niet welgevallig zijn, niet geschrapt of tenminste bijgeschaafd worden' (II, nr. 3, 1975, p. 113). Indien periodieke crises echter niet het resultaat zijn van tegenstrijdigheden die eigen zijn aan het reproductieproces zelf, maar door ontevreden ondernemers voortgebracht worden, geen wetmatige oorzaken hebben derhalve, dan ligt de economisch-politieke oplossing van de Bondsregering meer voor de hand: het verbeteren van het 'psychologisch klimaat' belooft dan eerder succes te hebben dan het beperken van de 'vrije speelruimte' van grote ondernemingen, hetgeen immers in de eerste plaats wel eens het psychologisch klimaat drastisch zou kunnen verslechteren.

Wanneer het de bedoeling is met een krisisanalyse een uitvoerbaar economisch-politiek alternatief te onderbouwen — waartoe vooral in de *WSI-Mitteilungen* aanzetten worden gegeven — dan moet zij, juist in discussies met neo-liberale opvattingen, in staat zijn aan te tonen dat de op belangen van (meer)waardevorming gerichte bewegingsprincipes van onze orde noodzakelijkerwijs crises voortbrengen. Slechts op basis van een dergelijke analyse is het mogelijk de speelruimte voor de economische politiek af te palen en de effecten van economisch-politieke maatregelen te onderzoeken. Ook als de crisis wordt beschreven als een resultaat van sektorale onevenwichtigheid, en daarom een gedetailleerd sektorstructuurbeleid wordt geëist, moet duidelijk worden gemaakt waarom sektorale krisistendenzen een onvermijdelijk resultaat zijn van de bewegingsprincipes van onze economische orde en moeten zij dus als systeem-bepaald beschreven worden. Het louter en alleen empirisch aantonen van deze sektorale misvormingen is als fundering onvoldoende. Dat kan immers ook vanuit een neo-liberale opvatting, maar dan verbonden met tegengestelde economisch-politieke konklusies, zoals de Sachverständigenrat bijvoorbeeld doet. Niet een te weinig aan economische politiek, doch de beperking van het vrije spel der marktkrachten door een te veel aan overheidsinmenging heeft dan, bijgevolg, de structurele tekortkomingen veroorzaakt.

Een dergelijke opvatting kan slechts succesvol tegemoet getreden worden indien de structurele scheefgroei wordt opgevat als resultaat van het 'marktproces', dat wil zeggen indien de structuurproblemen afgeleid worden uit de bewegingsprincipes van het kapitalisme.

3. Huffschmid en Schui

Het zijn vooral Huffschmid en Schui die dit gat proberen te dichten, ook met bijdragen in de *WSI-Mitteilungen*. Zij trachten de structurele veranderingen in het Westduitse kapitalisme te verklaren door het leggen van relaties met de mogelijkheden die het kapitaal heeft voor de vorming van (meer)waarde, de drijvende kracht achter de kapitalistische produktiewijze. 'De kern van het

probleem ligt dus in de wanverhouding tussen de onbegrensde uitbreidingsmogelijkheden van de kapitaalvoorraad en de slechts begrensde uitbreidingsmogelijkheden van de economische waardecreatie respectievelijk van het winst-aandeel in deze waardecreatie' (II, nr. 12, 1975, p. 634).

Tegen de achtergrond van dit verklaringsmodel, de door Marx blootgelegde wet van de tendentiële daling van de winstvoet, deelt Huffschild de ontwikkeling van de Bondsrepubliek aan de hand van de bijzondere aard van de kapitaalstructuur in drie fasen in:

1. In de 'fase van in de breedte uitgebreide reproductie' (1949 tot 1957) breidde zich, bij een gunstige uitbuitingsgraad en een gelijkblijvende stand van technologische ontwikkeling, de omvang van de voor uitbuiting beschikbare arbeid snel uit en leidde zij tot een snelle stijging van winstvoet en winstmassa.
2. In de 'fase van in de diepte uitgebreide reproductie' (1958 tot 1965) lukte het, ondanks een stijgende organische samenstelling van het kapitaal, de uitbuitingsgraad te verhogen door een snelle rationalisatie van de produktie, en zo de voorwaarden voor (meer)waardevorming op een gunstig niveau te houden.
3. In de 'fase van toenemende instabiliteit en crises' (sedert 1966) werden de voorwaarden voor (meer)waardevorming negatief beïnvloed, vooral door de na de crisis van 1966/67 versneld toegenomen akkumulatie en de daardoor gestegen organische samenstelling van het kapitaal. 'De wanverhouding tussen groei van de kapitaalvoorraad en groei van de arbeidskrachten nam verder en versneld toe' (VI, p. 56).

Belangrijk zijn daarbij ook de gevolgen van de tijdelijke krapte op de arbeidsmarkt, die het doordrukken van relatief hoge looneisen mogelijk maakte.

De daling van de winstvoet en daarmee tevens de grotere crisisgevoeligheid hangt dan ook samen met de relatief sterke positie van de arbeidersklasse in de verdelingsstrijd. Daaruit kan echter niet gekonkludeerd worden dat een terughoudende loonpolitiek een matigende invloed op de crisis gehad zou hebben. Schui wijst er op dat een lage winstvoet alleen nog geen crisis veroorzaakt, 'want uiteindelijk produceren ondernemingen zolang het ingezette kapitaal een positief rendement opbrengt, ook al is dat gering' (II, nr. 12, 1975, p. 642). Naar de mening van Schui was een belangrijke konkrete oorzaak van de crisis in 1973/75 de ongelijke verdeling van winsten, die op gemonopoliseerde markten in vergaande mate het resultaat is van marktmacht. De crisis breekt pas uit op het moment dat een deel van de niet-monopoloiden bedrijven door stijgende kosten gedwongen wordt de produktie te staken of faillissement aan te vragen. De zwaarte van de crisis hangt derhalve ook samen met de monopolistische herverdeling van de winsten. Daarbij komt dat ook een loonmatiging het uitbreken van de crisis niet zou hebben kunnen verhinderen omdat zij via een verslechtering van de realisatievoorwaarden, dat wil zeggen van de afzetmogelijkheden, de voorwaarden voor de vorming van (meer)waarde zou hebben

geschaad.

Deze argumentatie brengt ons op een probleem dat de laatste tijd in het middelpunt van de marxistische krisisdiskussie staat. Terwijl het binnen die diskussie immers onbestreden is dat de kapitalistische krisis een krisis in de vorming van (meer)waarde is, zijn er meerdere oorzaken voor het feit dat de mogelijkheden voor (meer)waardevorming afnemen. De ontwikkeling van de winstvoet wordt op de lange termijn bepaald door de organische samenstelling van het kapitaal en de uitbuitingsgraad. Op de korte termijn echter verslechtert de vorming van (meer)waarde óók als bij een gunstige samenstelling en uitbuitingsgraad de winsten niet gerealiseerd kunnen worden, dat wil zeggen indien de afzetmogelijkheden ontbreken. Bij deze diskussie gaat het in wezen om het belang dat men toekent aan, en de betrekkingen tussen deze beide momenten — de voortbrenging van winst en de realisatie er van — bij de afleiding van het cyclisch karakter van de kapitalistische ontwikkeling.

Zoals gezegd, proberen Huffschnid en Schui deze beide aspecten in de analyse te betrekken, hetgeen hun echter niet geheel lukt. In een relatief kort na het uitbreken van de krisis geschreven artikel komt Huffschnid tot de volgende formulering: 'De kapitalistische krisis is een krisis in de kapitalistische akkumulatie, dat wil zeggen in de akkumulatie die gericht is op het maken van winst' (III, p. 391). De onbegrensde akkumulatiedrift botst in een krisis op grenzen die zowel bestaan uit de beperkte beschikbaarheid van voor uitbuiting vatbare arbeid, als uit de beperkte realisatiemogelijkheden. Huffschnid noemt weliswaar beide momenten, hij analyseert geenszins welke beperkingen konkreet als oorzaken voor een krisis in het algemeen c.q. voor de krisis van 1973/'75 kunnen fungeren, noch in welke relatie de beide kanten van het reproductieproces staan bij het uitbreken van de krisis. Dit euvel wordt ook niet in het latere, omvangrijkere werk van beide auteurs in bevredigende mate opgevangen. Dat wordt duidelijk uit Huffschnids beschrijving van de krisis 1973/'75. 'De klassieke overakkumulatie lag in feite reeds opgesloten in de ontwikkelingen van de jaren 1969 en 1970: de kapitaalvoorraad was zo gegroeid dat zij met de ter beschikking staande meerwaarde niet meer om te zetten was in nieuwe meerwaarde.' Ofschoon de akkumulatie als gevolg daarvan vertraagde, openbaarde de krisis zich niet meteen. Zij brak pas met volle kracht uit na een 'vertraging' van twee jaar. De oorzaak van deze vertraging ligt volgens Huffschnid in de ontwikkeling van de koopkracht van de massa, die aanvankelijk toenam als gevolg van de succesvol verlopen loonstrijd. Ondanks de dalende winstvoet werden daardoor de voorwaarden voor de vorming van (meer)waarde gesteund vanuit de realisatiekant. 'Pas toen de partikuliere konsumptie niet meer steeg, drukten de verslechterde akkumulatievoorwaarden hun stempel ... op de makro-ekonomische ontwikkeling' (VII, p. 433n.). Aangetoond wordt dat overakkumulatie zich pas manifesteert op

het moment dat de verslechtering van de voorwaarden voor (meer)waardevorming samenvalt met ongunstige realisatievoorwaarden. De realisatiezijde speelt in de crisisverklaring van Huffs Schmid dus een belangrijke rol met betrekking tot het uitbreken van de crisis. Wat ontbreekt is echter een analyse van de relaties tussen beide momenten, relaties die duidelijk zouden moeten maken van welk belang de uitbuitingsverhoudingen zijn bij de ontwikkeling van de voorwaarden voor (meer)waardevorming. Daarom blijft het schijnbaar willekeurig om de voor de arbeidersklasse gunstige arbeidsmarktsituatie en de relatief hoge lonen tot 1970 als een van de krisisoorzaken te beschouwen — alleen de kostenkant krijgt dan de aandacht — terwijl zij in de jaren '70-'73 een crisis-matigende invloed uitoefenden.

Zoals de ontwikkeling na het hoogtepunt in de crisis heeft aangetoond, is het tot stand brengen van gunstige uitbuitingsvoorwaarden allerminst voldoende om de akkumulatie veilig te stellen. Ook het uit de weg ruimen van de overakkumulatie, opgevat als wanverhouding tussen kapitaalvoorraad en voor uitbuiting beschikbare arbeid, is derhalve niet voldoende voor een verklaring van de conjuncturele situatie. Aangezien het kapitalistische produktieproces tegelijkertijd reproductieproces is, hetgeen wil zeggen dat de voorwaarden voor haar functioneren telkens weer opnieuw moeten worden voortgebracht, is het functioneren daarvan gebonden aan bepaalde verhoudingen van zowel waarde- matige als stoffelijke aard. De crisis breekt uit wanneer deze verhoudingen verstoord worden. De cyclische gang van het kapitalistische reproductieproces kan dus niet verklaard worden wanneer geabstraheerd wordt van deze voorwaarden. Schui wijst op dit feit door aan te tonen dat ook lage lonen, dat wil zeggen een gunstige verhouding tussen kapitaalvoorraad en meerwaarde, allerminst het uitbreken van een crisis kunnen voorkomen. 'De crisis zou enkel en alleen te vermijden zijn geweest met behulp van een geleide makro- ekonomische investeringspolitiek die het resultaat is van een uitgekende afweging van inkomens en totale vraag enerzijds en winsten en investeringen anderzijds' (II, nr. 12, 1975, p. 643). Onder kapitalistische voorwaarden vervult de totale konsumptieve vraag immers een tegenstrijdige rol: in de vorm van loonkosten belemmert zij de ontwikkeling van de kapitalistische produktie. Tegelijkertijd echter mag niet afgeweken worden van bepaalde stoffelijke verhoudingen tussen konsumptieve vraag en omvang van het geakkumuleerde kapitaal, aangezien anders de gekreëerde winsten niet kunnen worden gerealiseerd. Het zelfde middel dat de kapitalistische akkumulatie bevordert — de opvoering van de uitbuitingsvoet — ondermijnt de stoffelijke voorwaarden voor haar functioneren — via de verslechtering van de realisatievoorwaarden.

4. Altvater e.a.

Zoals we gezien hebben behandelen Huffschmid en Schui de twee kanten van het kapitalistische reproductieproces, 'winstkreatie' en 'winstrealisatie', als tegenstrijdige momenten, overigens zonder uit deze tegenstrijdigheid het cyclisch karakter en het konkrete uitbreken van de crisis 1973/'75 theoretisch consistent af te leiden. Altvater en zijn mede-auteurs proberen daarentegen de crisisgevoeligheid van de kapitalistische ontwikkeling als aparte faktor te verklaren, daarbij abstraherend van de realisatieverhoudingen. De realisatiezijde wordt daarbij niet beschouwd als een zelfstandig moment. Hetgeen betekent dat de grenzen die zijn opgeroepen door het zich onbepert uitbreidende kapitaal zélf, geen zelfstandige rol in het kapitalistisch proces krijgen toebedeeld. De realisatiezijde wordt slechts gezien als een passieve weerspiegeling van de voorwaarden voor de vorming van (meer)waarde in het productieproces. c.s. schrijven Altvater enerzijds: 'Slechts wanneer derhalve ook een toereikende vraag bestaat, wanneer de realisatievoorwaarden in de produktie nog benut worden en de aktuele winstvoeten voor de individuele kapitalen op peil blijven...'. Anderzijds heet het dat 'omgekeerd de vraag weer van de verwachte winstvoet afhankelijk is' (IX, p. 22). Op grond hiervan kan gekonkludeerd worden dat voor Altvater c.s. de voortgang van de akumulatie ook van de realisatiezijde afhankelijk is; een zelfstandig probleem vormt zij voor hen echter niet.

Zo wordt het realisatieprobleem als hindernis in de kapitalistische ontwikkeling 'uit de weg geruimd' op een manier die aan de 'oplossing' van J.B. Say doet denken: iedere produktie schept haar eigen vraag. Aangezien de ontwikkeling van de 'vraag' in dit geval dezelfde wetten volgt als de produktie, kan de realisatiezijde als voorwaarde voor het funktionieren van het kapitalistisch productieproces buiten beschouwing gelaten worden. Winstkreatie en winstrealisatie zijn daarbij kennelijk niet onderhevig aan de werking van een tegenstrijdig funktionerend mechanisme; tevens wordt het probleem van de stoffelijke proportionaliteiten in de produktie buiten beschouwing gelaten. Buiten beschouwing blijven dus de uiteenlopende wijzen volgens welke de vraag naar produktiemiddelen en konsumptiemiddelen bepaald wordt, en daarmee ook hun onderliggende relatie — die er een van tegenstellingen is. Zo wordt geabstraheerd van een wezenlijk moment van het cyclisch verloop, namelijk van het feit dat de kreatie van winst, gedreven als zij is door een ongeremde drang tot (meer)waardevorming, aan wetten gehoorzaamt die tegenstrijdig zijn aan de wetten die de realisatie van de winst bepalen. De eenheid van produktie en realisatie wordt verstoord door de onderschikking van de produktie aan de dwang tot (meer)waarderealisatie. Tussen produktie en konsumptie ontstaat een wanverhouding die slechts tijdelijk door een snelle expansie van Afdeling I (de produktie van investeringsgoederen) aan het gezicht wordt onttrokken. De handhaving van

stoffelijk bepaalde verhoudingen tussen de produktie van konsumptiegoederen en produktiegoederen is echter een voorwaarde voor het funktionieren van het kapitalistisch proces van (meer)waardevorming. Terwijl een gesmeerd verlopende akumulatie enerzijds — gezien vanuit de creatie van winst — een verschuiving van de verdelingsverhoudingen ten gunste van het kapitaal vereist, wordt daardoor anderzijds tegelijkertijd de evenwichtige verhouding tussen produktie en realisatie verstoord. En zo'n verhouding is eveneens noodzakelijk voor het funktionieren van het kapitalistisch proces van (meer)waardevorming.

Bij zijn verklaringen van de crisis wijst het *Projekt Klassenanalyse* daar ook op. 'Het opnieuw produceren van waren, in dezelfde of (wat gebruikelijker is) in toegenomen hoeveelheden, is slechts mogelijk indien gekompliceerde proporties tussen de verschillende delen van het maatschappelijk produkt gehandhaafd blijven.'⁶ Hier blijkt tevens het belang van de waardematige samenstelling van het kapitaal. Hoe groter de organische samenstellingen, hoe ongunstiger de voorwaarden voor de creatie van winst, des te groter de wanverhoudingen die in het cyclisch verloop van de crisis moeten worden rechtgetrokken, hoe ernstiger dus de crisis. De voorwaarden voor winstcreatie respectievelijk winstrealisatie zijn daarom momenten die bij een onderzoek van een konkrete crisis niet mogen ontbreken. Het onderscheid tussen de vraag naar produktiemiddelen en die naar konsumptiegoederen komt echter in het door Altvater gehanteerde vraag-begrip niet tot uitdrukking. Slechts op deze wijze slaagt men er in te abstraheren van de stoffelijk bepaalde verhoudingen tussen produktie en consumptie. Daardoor wordt het feit ontkend dat het accumulatieproces zelf, via het realisatieprobleem, beperkingen oplegt aan de ontwikkeling van de (meer)waardevorming. Daarmee blijft een zeer belangrijke reden voor het cyclisch verloop van het kapitalisme praktisch buiten beschouwing.

Het schrijverskollektief rond Altvater ontwikkelt zijn analyse van de huidige crisis evenals Huffschmid tegen de achtergrond van de ontwikkeling in de Bondsrepubliek; het komt daarbij tot soortgelijke resultaten als Huffschmid. De in de wet van de tendentiële daling van de winstvoet gefundeerde samenhang van kapitaalstructuur en uitbuitingsvoet bepaalt de indeling in ontwikkelingsfasen van de Bondsrepubliek. Altvater gebruikt deze categorieën niet alleen voor een beschrijving van de ontwikkelingsmogelijkheden van het kapitalisme op lange termijn, maar ook bij zijn poging het cyclisch verloop ervan en het uitbreken van

6. Joachim Bischoff (red.), *Die Klassenstruktur der Bundesrepublik Deutschland* (Berlin-West: VSA, 1976), p. 152. De kisisverklaring van het Projekt Klassenanalyse — het kollektief dat het hier aangehaalde boek geschreven heeft — werd hier niet uitvoeriger aan de orde gesteld omdat mij van haar slechts korte geschriften over kisisetheorie en over het verloop van de kisis 1973/'75 bekend zijn; bovendien verschenen deze in werkstukken die inhoudelijk andere problemen behandelen. De kisisanalyse van het PKA lijkt op belangrijke punten overeen te stemmen met de opvattingen van deze auteur.

de crisis 1973/'75 te verklaren.

De netto-investering van productief kapitaal, de accumulatie, botst vanaf 1970 op haar grenzen. De in de loop van de versnelde accumulatie na 1968 gestegen organische samenstelling van het kapitaal heeft de verwachte mogelijkheden voor de vorming van (meer)waarde ingeperkt. De stijging van de arbeidsproductiviteit enerzijds en de loonstijgingen anderzijds waren niet meer toereikend om de negatieve gevolgen van de veranderde waardematige samenstelling te kompenseren. Tegelijk met de overakkumulatie van het kapitaal in waardetermen, treedt ook in stoffelijke zin een overproduktie van vaste kapitaalgoederen op. De oorzaak hiervan is de dalende vraag naar produkten uit Afdeling I als gevolg van afnemende winstverwachtingen. 'Het ontbreken van (meer)waardevorming was de belangrijkste oorzaak van de crisis; de verdere opbouw van capaciteiten (en de daarmee gepaard gaande vraag) werd er in beide afdelingen door verhinderd...' (IX, p. 25).

De crisisverklaring van de groep rond Altvater raakt op dat moment verstrikt in een immanente tegenstrijdigheid die ook elders in hun werk niet wordt opgehelderd of opgelost. Op het eerste gezicht is het geenszins duidelijk waarom een daling van de winstvoet in de produktie (ongeacht of die nu het gevolg is van een stijgende organische samenstelling van het kapitaal of van gunstiger strijdvoorwaarden voor de arbeidersklasse) direkt tot een vertraging van de accumulatie moet leiden. Het is veeleer waarschijnlijk dat zulks zou leiden tot versnelde rationalisatie en daarmee tot versnelde accumulatie van vast kapitaal. Het gevolg daarvan zou dan zijn dat de afzetmogelijkheden voor Afdeling I — in tegenstelling tot die voor Afdeling II — opnieuw verbeterd werden. Gewezen moet worden op het feit dat Altvater zijn analyse ontwikkelt in de veronderstelling dat de individuele kapitalist zich bij zijn gedrag rationeel laat leiden door een direkt inzicht in de wetmatigheden van de kapitaalontwikkeling. Altvater getroost zich niet de moeite onderscheid aan te brengen tussen bewegingswetten en hun verschijningsvorm, en onderzoekt niet hoe zij zich als leidraad aan de individuele kapitalist presenteren. Slechts op deze manier kunnen de reacties op een gedaalde winstvoet beschreven worden als een reactie van het totaalkapitaal. Daarbij ziet men voorbij aan het feit dat het kapitaal in de realiteit slechts als individueel kapitaal bestaat en de algemene wetten zich via de konkurrentiedruk aan de individuele kapitalen manifesteren. De konkurrentiestrijd kan individuele kapitalen echter ook tot accumulatie dwingen wanneer zich een verslechtering van de voorwaarden voor (meer)waardevorming heeft voorgedaan.

Pas wanneer additionele investeringen niet meer leiden tot een toename van de winstmassa kan een beëindiging of een drastische vertraging van de accumulatie verwacht worden. Dat wordt ook door de groep rond Altvater toegegeven: 'Nieuwe investeringen in vast kapitaal hebben bij een opgaande konjunktuur en in een periode van "boom" tot gevolg dat de organische samen-

stelling van het kapitaal toeneemt, met als konsekwentie dat Afdeling I zich meer dan proportioneel ontwikkelt. Zolang de winstmassa gehandhaafd kan blijven, of zelfs kan worden vergroot, als gevolg van gunstige vraagomstandigheden die leiden tot volledige capaciteitsbezetting of produktiviteitsstijgingen, blijft dit evenwel zonder wezenlijke invloed op het verloop van de winstvoet.' Even verderop wordt deze konstatering echter weer ontkracht: 'Anderzijds hangt de vraag weer af van de verwachte winstvoet' (X, p. 350/351). In het werk van Altvater c.s. zijn over de verhouding tussen aktuele winstvoet en winstverwachtingen geen uitspraken te vinden waaruit men zou kunnen opmaken dat de auteurs beide begrippen volledig zouden willen ontkoppelen; het gevolg is echter dat het uitbreken van een konjunkturale crisis niet kan worden verklaard. Het is immers helemaal niet duidelijk waarom de vraag naar produkten uit Afdeling I eigenlijk zou moeten dalen indien enerzijds het verloop van de winstvoet pas dan wordt beïnvloed door de gestegen organische samenstelling van het kapitaal als vraagdalingen gaan optreden, terwijl anderzijds die vraag weer afhankelijk geacht wordt van de winstverwachtingen (die op hun beurt wellicht weer afhankelijk zijn van de heersende winstvoet en de prijsafzetverhoudingen). Het is dan evenmin duidelijk waarom een duurzame, door een gestage expansie van Afdeling I gedragen konjunktuur niet mogelijk zou zijn. De oorzaak van deze inkonsistentie ligt, zoals gezegd, in het feit dat gebastardeerd wordt van de *innerlijk tegenstrijdige* manier waarop de realisatievoorwaarden bepaald worden door de voorwaarden voor (meer)waardevorming. Het is inderdaad niet mogelijk dat de produktie van Afdeling I zich op willekeurige wijze loskoppelt van de stoffelijk bepaalde relaties tot Afdeling II en dus, met andere woorden, van de konsumptieve vraag. Tot slot wordt bij deze verklaring van de crisis eigenlijk ook niet duidelijk waarom in een situatie van slechter wordende voorwaarden voor (meer)waardevorming niet minstens uitstel van het uitbreken van een crisis kan worden verkregen door af te zien van looneisen. Dit is onmogelijk omdat anders de onevenwichtigheden die ten grondslag liggen aan de crisis nog zouden toenemen — onevenwichtigheden waarvan Altvater echter abstraheert. Klaarblijkelijk geven de auteurs deze theoretische inkonsekwentie in hun verklaring zelf toe: op een gegeven moment (X, p. 353) wordt de 'beperkte konsumptiegeïgheid van de massa's' (beperkt in verhouding tot het in Afdeling II geakkumuleerde kapitaal) aangevoerd als een faktor die de crisis bevordert. Deze in het kader van hun artikel overigens niet verder gefundeerde bewering blijft zonder theoretische konsekwenties.

Op het moment dat de met Altvater verbonden auteurs proberen het falen van het ekonomisch beleid te verklaren uit de voorwaarden waaronder het kapitalistische reproductieproces funktioneert — en daarmee dit falen dus niet afdoen als een gevolg van incidentele fouten in het ekonomisch beleid — wordt

duidelijk dat hun theoretische analyse van de crisis onbruikbaar is voor een verklaring van in de werkelijkheid optredende verschijnselen. 'Wanneer er een te sterk accent wordt gelegd op de verhoging van de effectieve vraag, dan worden structurele problemen rond de vorming van (meer)waarde onder tafel geschoven. Wanneer omgekeerd een sterk accent gelegd wordt op de stabilisatie van de winstvoet, dan blijft bij voortdurende werkloosheid de bezetting van het productieapparaat (en daarmee de winstvoet) laag' (X, p. 368). Waar de argumentatie mank gaat is duidelijk: terwijl zojuist vraag en winstverwachtingen direkt afhankelijk van elkaar werden gesteld, wordt nu met behulp van de tegenstrijdigheid van beide momenten beweerd dat een effectief crisisbeleid niet mogelijk is. Daarmee wordt echter de eerder uitvoerig beargumenteerde aanzet voor een krisistheorie impliciet over boord gegooid.

5. Blechschmidt

In hoeverre de verschillende hierboven beschreven krisistheoretische opvattingen relevant zijn voor het tot stand brengen van een ermee korresponderende praxis en voor een effectieve kritiek op de heersende economische en inkomenspolitiek, blijkt duidelijk in de analyse van Blechschmidt. Evenals Altwater laat hij het realisatieprobleem als immanente voorwaarde voor het functioneren van het kapitalistische reproductieproces in verregaande mate buiten beschouwing; het komt slechts aan de orde in de vorm van de buitenlandse handel. Terwijl ook hij dus de konjunkturele crisis slechts afleidt uit de voorwaarden voor de creatie van winst, onderscheidt zijn opvatting zich in ander opzicht aanzienlijk.

Volgens Blechschmidt kan de ook door Huffschmid en Altwater vastgestelde daling van de winstvoet niet verklaard worden uit een veranderde organische samenstelling van het kapitaal. Dat wordt beargumenteerd met verwijzing naar het feit dat de kapitaalstructuur zich in ieder geval gedurende de periode 1960-1970 nauwelijks gewijzigd zou hebben: integendeel, de lonen en salarissen zouden sterker gestegen zijn dan het geïnvesteerd vermogen (XII, p. 285n.). Beslissend voor de verslechtering van de voorwaarden voor (meer)waardevorming zou de ontwikkeling van het loonaandeel zijn geweest. Gedurende de Westduitse expansie op de wereldmarkt werd de faktor arbeid schaarser waardoor de positie van de arbeidersklasse in de verdelingsstrijd verbeterde. De winstvoet werd daarmee via de uitbuitingsgraad onder druk gezet: 'Het voorkomen van een realisatiecrisis door expansie op de wereldmarkt leidt met andere woorden tendentieel tot een afnemende uitbuitingsvoet, en dus tot een crisis in de vorming van (meer)waarde' (XII, p. 282). De via ontwikkelingen in de klassenstrijd tot stand gekomen loonontwikkeling heeft

derhalve de in de Bondsrepubliek bestaande voorwaarden voor de creatie van winst in wezenlijke mate verslechterd. Echter ook het uitbreken van de conjuncturele crisis van 1973 wordt door Blechschmidt met behulp van de loonquote verklaard. Dat gaat trouwens niet zonder empirische tegenstrijdigheden: volgens de berekeningen van Blechschmidt is de loonquote gedurende de jaren 1970/'71 sterk gestegen. In 1972 en 1973 is zij echter weer gedaald, zij het niet tot het oude niveau. De situatie die in 1968/'69 op het gebied van de inkomensverdeling bestond werd zo niet hersteld.

Blechschmidt voert het groeiend aandeel van de staat in de totale vraag, en de daardoor bevorderde inflatie, aan als redenen voor het feit dat de crisis zich niet reeds in 1971 openbaarde, dat wil zeggen op het moment dat de loonquote zijn hoogste punt had bereikt. Het blijft evenwel onduidelijk waarom de inflatie niet ook in 1973/'74 het uitbreken van de crisis verhinderd heeft. Bij een slechts weinig lagere loonquote was toen immers nog steeds sprake van een stijgende inflatie. In een eerder artikel verklaarde Blechschmidt dit nog door te wijzen op het feit dat de Bondsregering in het kader van haar stabiliteitspolitiek de "boom" probeerde af te kappen (XII, p. 295). Het voorkomen van de, volgens de opvatting van Blechschmidt reeds in 1971/'72 latent aanwezige crisis, vereiste in 1973/'74 namelijk een koersverandering in het economische beleid, teneinde de ontwikkeling van lonen en inflatie af te remmen. Op deze verklaring wordt later echter niet meer terug gevallen.

Nu wordt er vanuit gegaan, dat de afname van de loonquote in 1972/'73 niet voldoende was om een, in het licht van de veranderde accumulatievoorwaarden, toereikende winstvoet veilig te stellen. 'Een loonstijging die als vanouds de produktiviteitsontwikkeling volgt, lokt nu bij de ondernemers met betrekking tot de investeringen een veel gevoeliger reactie uit' (XIII, p. 220). Volgens deze voorstelling van zaken zouden de ondernemers een wel-omschreven opvatting hebben over die winstvoet die in het licht van bepaalde accumulatievoorwaarden noodzakelijk is. Wordt die winstvoet niet gehaald, dan zouden zij de accumulatie afremmen of zelfs stilleggen. Ook Blechschmidt omzeilt de hierboven reeds beschreven problemen rond de relaties tussen de wetmatigheden van de kapitalistische ontwikkeling, hun verschijningsvorm en de wijze waarop de individuele kapitalist ze als motivering voor zijn gedrag ervaart. De veranderde situatie met betrekking tot de accumulatie, die een lagere loonquote noodzakelijk maakt, komt voornamelijk neer op een grotere behoefte aan investeringen: 'Teneinde — vooral op de wereldmarkt — te kunnen concurreren, moeten de ondernemingen investeringen plegen die, in verhouding tot de produktie, in omvang toenemen' (XIII, p. 219). De crisis van 1973/'75 en de ontwikkelingen sindsdien moeten tegen de achtergrond van deze konstatering onbegrijpelijk lijken. Indien immers de individuele kapitalisten door de internationale concurrentie gedwongen worden hun investeringen op te voeren,

dan zou het akkumulatietempo hebben moeten toenemen; daardoor zou de crisis niet hebben kunnen optreden. In deze situatie zou de druk van de concurrentie, ook bij een lagere winstvoet, voor de individuele kapitalist aanleiding moeten zijn de produktie uit te breiden, tenminste zolang nog een toename van de winstmassa te verwachten is. Een verwijzing naar de rol die de winsten spelen als financieringsbron, kan hier niet als tegenwerping geaccepteerd worden. Juist het kredietsysteem dient het akkumulatieproces de nodige flexibiliteit te verlenen. Additionele investeringen zouden via de kapitaalmarkt gefinancierd hebben moeten worden.

De algemene wetmatigheden van het kapitaal komen bij de individuele kapitalist pas als dwingend over via de in de werkelijkheid optredende concurrentieprocessen. Het abstraheren van die processen leidt tot de voor de hand liggende, doch niet realistische, konklusie dat 'het kapitaal' op een te lage winstvoet kollektief zal reageren door een 'investeringsstaking' uit te roepen: de akkumulatie wordt kollektief stil gelegd wanneer de 'toereikende winstvoet' niet meer behaald wordt.

Deze weinig steekhoudende en — zo zegt Blechschmidt zelf — onvermijdelijk sterk spekulatieve stellingen (XIII, p. 218) worden in het artikel verder niet meer onderzocht op hun konsekwenties voor het akkumulatieproces. Dit ondanks het feit dat zij in de vorm van 'veranderde akkumulatievoorwaarden' toch de kern moeten zijn van Blechschmidts verklaring van de crisis. Feitelijk houdt Blechschmidt zich vrijwel uitsluitend bezig met de ontwikkeling van de loonquote, waarop zijn empirisch werk dan ook hoofdzakelijk gericht is. Het aanvoeren van veranderde akkumulatievoorwaarden als verklaring voor de crisis is dan ook klaarblijkelijk niet veel meer dan een hulpkonstruktie, die een verklaring van de crisis met behulp van de loonquote moet ondersteunen. Weliswaar is het daardoor mogelijk de reeds genoemde tegenstrijdigheid in de empirie te omzeilen en te verklaren waarom de ontwikkeling van de loonquote en het uitbreken van de crisis van '73 niet parallel liepen. Aan de andere kant echter — en dat zou wel eens veel belangrijker kunnen zijn — probeert Blechschmidt daarmee een in het kader van zijn verklaring van de crisis '(analytisch en didaktisch-propagandistisch) lastige kwestie' te omzeilen: hij probeert slechts te onderzoeken of het 'alleen de loonpolitiek geweest is die de na 1971 optredende krisisverschijnselen heeft veroorzaakt' (XIII, p. 199n.). Blechschmidt probeert zich te distantieren van burgerlijke krisisverklaringen door de veranderde akkumulatievoorwaarden in zijn analyse te betrekken, alsmede door te veronderstellen dat als gevolg daarvan de ondernemers 'gevoeliger' zijn geworden voor de bewegingen van de loonvoet. Dat lukt hem echter niet. Weliswaar beklemtoont hij dat 'Ofschoon de hefboomwerking van de lonen dus niet langer, eerder korter, is geworden, ten opzichte van de akkumulatie is zij wel in kracht toegenomen; dientengevolge wordt tegelijkertijd

een beeld opgeroepen dat de daadwerkelijke krisisoorzaken — de veranderingen in de accumulatie zelf — naar de achtergrond drukt. Zo lijkt het alsof de crisis door de lonen c.q. de loonquote bepaald wordt' (XIII, p. 221).

Deze schijn wordt echter door de analyse van Blechschmidt zelf weer ondersteund. Het feit dat de loonstrijd na 1974 minder militant wordt, legt hij bijvoorbeeld uit als zijnde het resultaat van de onderschikking van de arbeidersklasse aan de eisen van het systeem: 'Het lijkt er namelijk op dat de arbeiders zich niet alleen neerleggen bij de eisen van het systeem — beperking van de lonen — omdat ze bang zijn hun arbeidsplaats te verliezen, maar ook omdat ze zelf belang hebben bij een kapitalistische economie die ook op langere termijn floreert; dit laatste is namelijk voor hen een voorwaarde om zichzelf adequaat te kunnen reproduceren' (XIII, p. 215). De lezer krijgt de indruk dat dit gedrag, vanuit de belangen van het systeem gezien, op zijn minst rationeel is: het kapitalisme kan tijdelijk op de been geholpen worden doordat de arbeidersklasse haar looneisen beperkt. Wanneer echter de crisis — tenminste tijdelijk — beperkt kan worden door de loonpolitiek ondergeschikt te maken aan de 'vereisten van het systeem', waarom zou een daling van de loonquote die afgestemd is op de veranderde accumulatievoorwaarden dat dan niet kunnen? Deze vraag komt op omdat gekonstateerd kan worden dat Blechschmidt voorbijgaat aan de betekenis van de loonquote voor de realisatie, ofschoon hij in een andere context wel rekening houdt met het realisatieprobleem. In zijn opvatting is conjunktuurherstel allereerst afhankelijk van het aandeel van de winsten: 'Daartoe moet de loon- en/of belastingquote bij het uitbreken van de crisis schoksgewijs dalen, om vervolgens niet meer sneller te stijgen dan de produktiviteit' (XIII, p. 224). Dat is echter niet voldoende. Ondanks het feit dat inmiddels aan deze voorwaarde is voldaan, blijft een 'normaal' conjunktuurherstel immers uit. Realisatieproblemen, ontstaan als gevolg van het internationaal gelijktijdig inzetten van de crisis, zijn hiervan de oorzaak: 'Zij overheersen zelfs in toenemende mate het verloop van de crisis: ofschoon hoge winsten zouden kunnen worden opgestreken zodra de produktie op volle toeren zou draaien, en (bij konstant blijven van het bereikte loonniveau) in principe grotendeels voldaan zou zijn aan de voorwaarden voor winstherstel, loopt dat schipbreuk op een gebrek aan koopkrachtige vraag' (XIII, p. 226). Dit tekort aan koopkrachtige vraag wordt echter niet verklaard via de aan het kapitalistische reproductieproces onvermijdelijk verbonden wetmatigheden, maar via een beroep op een 'exogene' faktor, namelijk de achterblijvende buitenlandse vraag. Aangezien een lage loonquote de exportpositie verbetert, is het ook hier weer onmogelijk de rol die de lonen spelen mis te verstaan: lage lonen hebben een matigende invloed op de crisis, hoge lonen een versterkende. De rol die de lonen spelen in het realisatieproces blijft buiten beschouwing.

Ook feitelijk is het onjuist de tendenzen tot stagnatie sinds het midden van '76

te verklaren met behulp van haperingen in de buitenlandse vraag: juist de export heeft zich sinds eind '75 weer meer dan evenredig ontwikkeld. Wanneer men de huidige situatie uit de beperkte realisatiemogelijkheden wil verklaren — de voorwaarden voor de creatie van winst zijn inmiddels weer gunstig, ook volgens Blechschmidt — dan moet de beperking die gelegen is in de zwakke situatie aan de realisatiezijde begrepen en onderzocht worden als een beperking die inherent is aan het kapitalistische proces van (meer)waardevorming.

6. Konklusie

Bestudering van de belangrijkste opvattingen van de hier behandelde auteurs leert dat de discussie onder economen die zich oriënteren op de arbeidersbeweging zeer breed is. Duidelijk blijkt dat er nog aanzienlijke verschillen in interpretatie van de marxistische krisistheorie bestaan, ook onder economen die werken met marxistische uitgangspunten. Het is echter een belangrijke vooruitgang dat deze analyses zich niet meer beperken tot het interpreteren van oorspronkelijke teksten, maar steeds meer proberen om theoretische uitspraken in verband te brengen met de empirie. Ofschoon hier niet ingegaan kon worden op de problemen rond de in de onderzoeken ontwikkelde empirische categorieën, lijken ze mij nog weinig geschikt voor het zodanig analyseren van concrete situaties dat het ook nog mogelijk is voorspellingen te doen. De voornaamste tekortkoming wordt gevormd door het feit dat de gebruikte grootheden nog te globaal zijn. Veranderingen in processen die het totale kapitaal betreffen manifesteren zich immers alleen via veranderingen in de individuele kapitalen — die vormen de motor van de kapitalistische produktiewijze.

Zo is de categorie 'winstvoet' te ruim om geschikt te zijn voor een bruikbare konjunkturaanalyse omdat er geabstraheerd wordt van het onderscheid tussen rente, industriële winst en handelswinst. Daarnaast kan niet voorbij gegaan worden aan het feit dat waardeveranderingen pas op lange termijn zichtbaar worden, dat ze gedurende een cyclus zowel onder de oppervlakte verdwijnen als worden bevorderd door prijsschommelingen. Pas wanneer de verschillende krisisverklaringen worden toegepast op de concrete economische situatie, zal blijken welke opvattingen zich het meest lenen voor zowel het doen van voorspellingen als voor het ontwikkelen van op die voorspellingen gebaseerde strategieën voor de arbeidersbeweging.

7. Nawoord

Sedert de publikatie van dit literatuuroverzicht in 1977, is de discussie over

problemen rond de marxistische krisistheorie in de Bondsrepubliek verder gegaan. Wezenlijk nieuwe opvattingen of argumenten zijn daar overigens niet uit voortgekomen; bestaande argumenten zijn slechts verder uitgewerkt. Nu is dit ook niet verwonderlijk aangezien de belangrijkste problemen in de huidige discussie reeds aan het begin van deze eeuw, bij de discussies tussen Kautsky, Hilferding en anderen, op een soortgelijke manier geformuleerd en beantwoord zijn.

Uit de veelheid aan nieuwere publikaties wil ik er nog twee vermelden: het artikel van Frank Beckenbach en Michael Krätke, *Zur Kritik der Ueberakkumulationstheorie*, *Probleme des Klassenkampfs*, nr. 30, 1978; en dat van Elmar Altvater, Jürgen Hoffmann en Willi Semmler, *Produktion und Nachfrage im Konjunktur- und Krisenzyklus; zur Diskussion um die Unterkonsumtions- und die Ueberakkumulationstheorie*, *WSI-Mitteilungen*, nr. 7, 1978.

Beckenbach en Krätke gaan uit van de door Sweezy en Otto Bauer gedane pogingen de overproduktiecrisis te verklaren uit de disproporties tussen de beide Afdelingen van de maatschappelijke produktie, disproporties die in het kader van de kapitalistische accumulatie onvermijdelijk zijn. Het is volgens deze auteurs overigens tot op heden nog niet gelukt voldoende aannemelijk te maken waarom deze Afdelingen zich niet in gelijke verhoudingen ontwikkelen.

Altvater c.s. proberen bij hun aanzet tot een overakkumulatietheorie ook de realisatiezijde te betrekken. Het centrale probleem blijft daarbij echter onopgelost: hoe kunnen stijgende kosten, in een situatie van expanderende markten en gelijktijdig stijgende afzetprijzen, de oorzaak zijn van een vertraging in de accumulatie en daarmee van een vermindering van de investeringen?

Met de publikatie van het memorandum *Alternativen der Wirtschaftspolitik* (Köln, 1978) bleek bijzonder duidelijk wat de praktische relevantie van deze discussie is. Hier probeerde men namelijk beide krisistheoretische aanzetten tegelijkertijd toe te passen. Ten aanzien van de korte termijn wordt van een overproduktie-these uitgegaan, terwijl ten aanzien van de langere termijn het overakkumulatiestandpunt wordt ingenomen. Het lukt echter niet beide benaderingen, ten behoeve van een empirisch onderbouwde verklaring van de crisis '74/'75, op één noemer te brengen; de theoretische discussie over de crisis schiet er daarom weinig mee op.

Ik zelf heb geprobeerd een bijdrage aan de discussie te leveren door met name stil te staan bij de accumulatievoorwaarden van het vaste kapitaal en hun dubbel-functie met betrekking tot enerzijds de produktiecapaciteit en anderzijds de effectieve vraag. Slechts wanneer de stoffelijke en waarde-theoretische voorwaarden die gesteld zijn aan de accumulatie van vast kapitaal centraal staan, is het mogelijk te komen tot een aannemelijke verklaring van conjuncturele crises. Het desbetreffende artikel verschijnt midden '79 in *Marxistische Studien, Jahrbuch des IMSF*, nr. 2, 1979.

(Met uitzondering van het Nawoord overgenomen uit *Blätter für deutsche und internationale Politik*, vol. 22, nr. 7, juli 1977. Uit het Duits vertaald door Hans Schenk met medewerking van Jacq van de Ven en Hugo van der Laan.)

PARTIJKONTROLE EN OVERHEIDSBELEID*

Corina van Arnhem**
Hans Keeman

1. Inleiding

In gesprekken over de politiek hoort men vaak de volgende vragen: waarom zou je eigenlijk nog gaan stemmen; maakt het enig verschil of je op een rechtse of linkse politieke partij stemt; kan de overheid maatschappelijke problemen, zoals de werkloosheid, effectief bestrijden of kan zij slechts wat rommelen in de marges gezien de bestaande economische situatie? In deze vragen klinkt de twijfel door, die men heeft over de reële invloed van politieke partijen op zowel de totstandkoming als de uitkomsten van het overheidsbeleid. Hoewel het een van de taken van de politikologie zou moeten zijn om dergelijke vragen te beantwoorden, is er tot op heden in ons land nog weinig gedaan aan theorievorming over en aan onderzoek naar de mate van invloed van politieke partijen op het overheidsbeleid.¹ Het is derhalve van belang dat er op dit terrein meer theoretisch en empirisch werk verricht wordt. Daar is niet alleen de politikologie mee gebaat, maar zijn ook de deelnemers in het politieke proces mee geholpen, omdat het hun inzicht in de mogelijkheden van het politieke handelen vergroot.

Politikologen die zich met genoemde materie willen bezighouden, dienen om te beginnen de internationale literatuur op dit gebied kritisch door te nemen.

* Dit artikel vormt de basis van een onderzoek, dat de auteurs gestart zijn naar de plaats, de rol en het optreden van de PvdA in de na-oorlogse politieke verhoudingen, met bijzondere aandacht voor de invloed die deze partij uitoefende op de ontwikkeling van de verzorgingsstaat. Dit onderzoek maakt deel uit van een internationaal project onder de titel 'Party-differences and public policy', onder auspiciën van de European Consortium for Political Research. Bij de totstandkoming van dit artikel hebben we dankbaar gebruik gemaakt van de op- en aanmerkingen van F.G. Castles en G.J. Schotsman. De inhoud van dit artikel blijft geheel voor onze verantwoordelijkheid.

** De auteurs zijn wetenschappelijk medewerker aan de Subfakulteit der Algemene Politieke en Sociale Wetenschappen van de Universiteit van Amsterdam.

1. Hoewel de Nederlandse politikologen weinig aandacht besteed hebben aan het verband tussen politieke partijen en overheidsbeleid, hebben zij wel onderzoek gedaan naar politieke partijen en overheidsbeleid afzonderlijk. Zo gaat Van Schendelen in zijn dissertatie, *Parlementaire informatie, besluitvorming en vertegenwoordiging*, Rotterdam, 1975, wel in op de formele en institutionele aspecten van de parlementaire besluitvorming, maar niet op de consequenties, die deze besluitvorming voor het beleid heeft. Dit geldt ook voor A. Hoogerwerf, *Beleid belicht*, (2 delen), Alphen aan den Rijn, 1972, (zie hieruit met name deel I, par. 1 en 3).